

14_Chapter_8

ਵਗਦੀ ਦੀ ਰਾਵੀ : ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਗੱਠਜੋੜ ਅਤੇ ਦਮਿਤ ਜਿਨਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ

ਵਗਦੀ ਸੀ ਰਾਵੀ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਹ 1951 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾਵਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਜਦ ਮੈਂ ਵਗਦੀ ਸੀ ਰਾਵੀ ਲਿਖੀ ਸੀ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਰੁਤ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਫੇਰ ਇਹ ਰੁਤ ਹਾਲੇ ਤਕ ਪਰਤੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ ਪਰ ਮੈਂ ਉਡੀਕ ਜ਼ਰੂਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਵਗਦੀ ਸੀ ਰਾਵੀ ਦਾ 90ਵੀਂ ਸਦੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕੱਢਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਤਰ ਸਭ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਢੁਕੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੋ ਸਿਫ਼ਤ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਹੈ।'

ਵਗਦੀ ਸੀ ਰਾਵੀ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ 1947 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਗੱਠਜੋੜ ਦੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਟਿਕਾ ਕੇ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਘੁੰਮਦੀ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਾਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਿਮਨ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਐਮ.ਏ. ਪਾਸ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਜੋਗਿੰਦਰ, ਖਲੀਫੇ ਅਤੇ ਫਲਾਸਫਰ ਨਾਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਥੁੜ੍ਹ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰ “ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਪਛਵਾੜੇ ਨੂੰ ਲੱਗਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਉਗੇ ਹੋਏ ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਸ਼ਲਗਮ ਤੇ ਲੰਬੀਆਂ

ਕੱਚੀਆਂ ਕੂਲੀਆਂ ਪਰ ਕੁੜੱਤਣ ਭਰੀਆਂ ਮੂਲੀਆਂ ਦੀ ਮਗਰੀਆਂ ਲਿਆ ਕੇ ਕਿਚਨ ਵਿਚੋਂ ਚੋਰੀ ਕੀਤੇ ਲੂਣ ਮਿਰਚ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਰਾਤ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਸੇਰ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।’’² ਪ੍ਰੀਤਮ ਗਰੀਬ ਘਰ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਪਿਤਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਜਮਾਂਦਾਰੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਰਿਟਾਇਰਡ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪ ਗਰੀਬੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਰੰਢੇ ਖਾ ਖਾ ਤੇ ਦਾਲ ਪੀ ਕੇ ਮੁੰਡਾ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਪੜ੍ਹ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਗਰੀਬੀ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਪੈਸਾ ਲਗਾਉਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਲਾਭਦਾਇਕ ਵਪਾਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ :

ਚੌਹੀਂ ਪਾਸੀ ਉਸਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਤਾਂ ਬੜੀ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੇਲਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਰੰਭ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਔਖ ਪਿਛੋਂ ਸੌਖ ਆਉਣੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਨੋਟਾਂ ਦੀ ਥਹੀਆਂ ਬਝਣੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਨੌ ਨਿਧਾ ਤੇ ਬਾਰਾਂ ਸਿਧਾਂ ਹੋ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ।³

ਗਰੀਬ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵਿਦਿਆ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਪਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਵੀ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤ ਜੋਗਿੰਦਰ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸਦੀ ਬਿਰਧ ਮਾਂ ਨੇ ਮਿਹਨਤ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ। ਜੋਗਿੰਦਰ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤੀ ਸੀ “ਉਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਕੱਪੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੱਲੇ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾਲ ਇੱਜ਼ਤ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਰੋਟੀ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਵੀ ਚੋਖੀ ਆਸ ਬੱਝਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।’’⁴ ਜੋਗਿੰਦਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਐਮ.ਏ. ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਐਮ.ਏ. ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਖਰਚਾ ਲੱਗਣਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਲਾਹੌਰ ’ਚ ਦੋ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨੇ ਵਾਲਾ ਕਮਰਾ ਕਿਰਾਏ ’ਤੇ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨੇ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਟਿਊਸ਼ਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲੱਗਾ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਵੀ ਟਿਊਸ਼ਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਜੋਗਿੰਦਰ ਕੋਲ ਉਸਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। “ਲਾਹੌਰ ਤੁਰਨ ਲੱਗੇ ਐਮ.ਏ. ਪਾਸ ਪੁਤ ਨੂੰ ਬਾਪੂ ਨੇ ਅੰਤਮ ਕਿਸ਼ਤ ਦੇ ਰੁਪ ਵਿਚ 30 ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਆਖਿਆ ਸੀ, ਲੈ ਪੁਤ ਹੁਣ ਜਾ ਕੇ ਕਮਾ ਤੇ ਖਾਹ, ਤੇ ਸਾਨੂੰ

ਵੀ ਖੁਆ।’’⁵ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਸ ਉਸ ਉਪਰ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਟਿਊਸ਼ਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਤੰਗੀਆਂ ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਸੀ। ਆਰਥਕ ਬੁੜ੍ਹ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੀ ਬੁੜ੍ਹ ਵੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਭਾਵੇਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਸੀ, ਪਰ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪਿਆਰ ਭੁੱਖ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਅਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਬਣਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ :

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਦੁਰਗਮ ਸਖਣਾਪਣ ਸੀ - ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਦੀ ਬੁੜ੍ਹ, ਪਹਿਨਣ ਖਾਣ ਦੀ ਬੁੜ੍ਹ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਨੰਤ ਬੁੜ੍ਹ। ...ਹਾਸੇ ਤਮਾਸ਼ੇ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਖੇਡ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤੇਈਵੀ ਬਹਾਰ ਵਿਚ ਬਹਾਰ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ, ਤਾਜ਼ਗੀ ਤੇ ਖਿੜਾਉ ਹਾਲੇ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੋਇਆ।⁶

ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਦਾ ਕਠੋਰ ਯਥਾਰਥ, ਬੇਰੋਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤਾਂ ਦੂਰ, ਉਸਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਸੁਭਾਵਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇਂਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵਿਸ਼ਾਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਰੀਰ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਸੋਹਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪੱਗ ਢੱਠੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਚੁਸਤੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਸਥਿਰਤਾ ਭਾਲ ਨੇ ਨਿੱਸਲ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਭੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਭੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਭੁੱਖਾ ਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਭੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਹਰ ਪਾਸੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਮੇਂ ਉਹ ਹਰ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਵਿਵਰਜਤ ਲਿੰਗ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇੜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪੇਰੰਡਾ ਕਰਦਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਉਸਦੀ ਇਹ ਰੁਚੀ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਮਾੜੀ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਪਿਆਰ ਵਾਲੀ ਰੀਝ ਕਦੇ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਜਿਨਸੀ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਲਾਲਸਾ ਭਰੀ ਆਸ਼ਾ, ਹਰ ਚੰਗੀ ਮੰਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਉਸ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹੀਣ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਕਾਲਜ ਵਿਚ

ਪੂਰਬੀਏ ਧੋਬੀ ਦੀ ਧੀ, ਜੋ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਸੋਹਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਉਸਤੋਂ ਵੀ ਆਸ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਅਸਫਲਤਾ ਹੀ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਹੀਣੇ ਯਤਨਾਂ ਉੱਤੇ ਉਤਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੇਕਾਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਸੰਖਣਾਪਣ ਭਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ :

ਪ੍ਰੀਤਮ ਹੱਡ ਮਾਸ ਦੀ ਸੁਰੰਧੀ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਨੈਣ ਕਿਸੇ ਦੀ ਭਰੀ ਸੁਰਾਹੀ ਰਾਹੀਂ ਡੀਕ ਲਗਾ ਕੇ ਪੀ ਜਾਣ ਲਈ ਲਲਚਾ ਰਹੇ ਸਨ। ...ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਅਲਬੇਲੀ ਨਾਰ ਦੀ ਦਿਲ-ਧੜਕਣ ਵਿਚ ਗੁਮ ਹੋ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਧ ਗਈ ਸੀ, ਬੇਹਿਸਾਬ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।⁷

ਪ੍ਰੀਤਮ ਥਰਡ ਕਲਾਸ ਐਮ.ਏ. ਸੀ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਰਵਿਸ ਲਈ ਬੀ.ਟੀ. ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਬੀ.ਟੀ. ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਉਸਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬਾਰਾਂ ਕੋਹਾਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਏਨਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣੇਗਾ। ਪਰ ਉਹ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ, “ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪੁਤਾਂ ਨੂੰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲਾ ਦੇਸ਼ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਹੋਵੇ।”⁸ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਐਮ.ਏ. ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਹੁਣ ਲਾਹੌਰ ਆ ਕੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਖਾਲਸਾ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ‘ਟਿਰਬਿਊਨ’ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ‘ਲੋੜ ਹੈ’ ਦਾ ਕਾਲਮ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ। ਰੂਹ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਲਈ ਪੇਟ ਦੀ ਭੁੱਖ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸਦੀ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਸੀਮਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਕਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਰੋਜ਼ ਟਿਊਸ਼ਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਭਟਕਦਾ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ, ਉਸਦੀ ਅਣਖ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸਭ

ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਰੁਲ ਗਈਆਂ। ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਜਾ ਕੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖਸਤਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕੱਪੜੇ ਗੰਦੇ ਅਤੇ ਪੱਗ ਖੁੱਸੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ ਸੀ :

ਇਕ ਦੋ ਵੱਡੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਟਿਊਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਦੱਸ ਵੀ ਪਈ ਪਰ ਉਸਦੀ ਤਾਂ ਹੁਣ ਪੱਗ ਖੁੱਸੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਬੂਟ ਪਾਲਸ਼ ਕਰਾਉਣ ਜੋਗੇ ਤੇ ਧੋਬੀ ਜਾਂ ਲਾਂਡਰੀ ਤੋਂ ਕੱਪੜੇ ਪਰੈਸ ਕਰਾਉਣ ਜੋਗੇ ਨਾ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਸਨ, ਨਾ ਸੂਟਕੇਸ ਵਿਚ ਕੱਪੜੇ। ਉਹ ਪੈਰ ਮਾਰਦਾ ਕਈ ਵਾਰ ਹੌਸਲਾ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵੱਡਿਆਂ ਘਰਾਂ ਤੇ ਅਪੜਿਆ ਵੀ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਦੁਰਦਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਹਰ ਵਾਰ ਹੌਸਲਾ ਹੀ ਨਾ ਪਿਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਐਸ਼ਵਰਜ-ਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਗੋਟ ਅੰਦਰ ਕਦਮ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਉਸਨੂੰ ਡਰ ਘੇਰ ਲੈਂਦਾ ਕਿ ਕੋਠੀ ਅੰਦਰ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਕਿਤੇ ਉਸਨੂੰ ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮੰਗਤਾ ਸਮਝ ਕੇ ਦੁਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾ ਦੇਣ ਤੇ ਐਨਾ ਸਵੈਮਾਨ ਉਸ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਯਕੀਨੀ ਦੁਰਗਤੀ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਹੋਰ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦੇਣਾ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।^੧

ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਉਸਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੀ, ਉਸਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਇਕ ਆਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਮਦਦ ਲਈ ਆਪਣੇ ਜਾਣੂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਫੋਕੀਆਂ ਤਸੱਲੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮਦਦ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਿਨ ਰਾਤ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਠੋਕਰਾਂ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪਹਿਚਾਣ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚਿਤਰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਪੈਸੇ ਮੰਗਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਚਿਤਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਇਹ ਆਸ ਵੀ ਟੁੱਟਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ :

ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਜਲ ਜੋ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਮਡ ਆਇਆ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀ ਪਿੱਠ ਨਾਲ ਪੂੰਝਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਐਮ.ਏ. ਗਰੀਬ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਦਾ ਪੁੱਤ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਟਿਊਸ਼ਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਅੱਜ ਬਿਲਕੁਲ ਨੰਗਾ ਹੋ ਕੇ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਕੋਲ ਆਇਆ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਕੋਈ ਟਿਊਸ਼ਨ ਵਗੈਰਾ ਦੁਆ ਦੇਣ।¹⁰

ਉਪਰੋਕਤ ਗਲਪੀ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਚਿਤਰਕਾਰ ਦਾ ਭਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੇ ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨੋਟ ਫੜਨ ਲੱਗਿਆਂ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਬਿਨਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸੋਚੇ ਉਹ ਨੋਟ ਫੜ ਲਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਜੇਬ ਖਾਲੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਖਾਣ ਲਈ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਕਰੂਰ ਹਕੀਕਤਾਂ ਕਰਕੇ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਮੰਗਤਾ ਬਣਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਭਟਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਐਮ.ਏ. ਪਾਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਵੀ ਐਮ.ਏ. ਪਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਭਟਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਉਸਦੇ ਨਲਾਇਕ ਪਰ ਅਮੀਰ ਜਮਾਤੀ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਤਕਰੇ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਲੂ-ਲੂ ਤੜਪ ਉੱਠਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਆਮ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਜਾਣ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਭਟਕਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਜਿਸਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਐਸ਼ੋ-ਆਰਾਮ ਵਾਲਾ ਜੀਵਣ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਨਾਲ 'ਭੁੱਲਰ' ਲਗਾ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੈਕੰਡ ਕਲਾਸ ਐਮ.ਏ. ਦੱਸ ਕੇ, ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਚੱਕ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਟਿਊਟਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਉਸਦੀ ਯੋਗਤਾ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ, 'ਭੁੱਲਰ' ਭਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਟਿਊਟਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਚੱਕ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਅਟਾਰੀ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਚੱਕ ਦੀ ਉਚੀ ਅਟਾਰੀ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਜਗਤ ਦੀ ਮਲਕਾ ਵਾਂਗ ਸਿਰ ਉਚਾ ਉਠਾਈ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਉਘੜਦੀ ਸਾਫ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ।¹¹

ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਸੋਨਾ ਉਗਲਦੀਆਂ ਸਨ, ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕਾਮੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਹਿਰਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਝਾੜ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਆਮਲੇ ਨਾਲੋਂ ਆਮਦਨ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਐਨੀਆਂ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਵੇਚਣ ਲਗਿਆਂ ਸਦੀਆਂ ਤੀਕ ਨਹੀਂ ਮੁਕ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ।¹² ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੀ। ਉਹ ਮਾਡਰਨ ਟਾਈਪ ਦੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਭੱਠਾ ਲਗਾ ਕੇ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਰ ਐਸੋ-ਆਰਾਮ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਉਹਨਾਂ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਵੀ ਸ਼ਾਹੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ “ਪੋਲਟਰੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਆਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਟਰਕੀ ਕੁੱਕੜ ਪਾਲ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਦੇ ਇਸ ਨਿਰੋਲ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਭੁੱਲਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਅਟਾਰੀ ਇਕ ਅਜੂਬਾ ਸੀ, ਏਸੇ ਪਰਕਾਰ ਇਸ ਅਟਾਰੀ ਵਿਚ ਟਰਕੀ ਕੁੱਕੜਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਛੇ ਜੋੜੇ ਫਿਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਕ ਕਮਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ।”¹³ ਆਪਣੇ ਖੇਡਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਟੈਨਿਸ ਕੋਰਟ ਤੱਕ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਆਪਣੇ ਫਾਇਦੇ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਟੀ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ **ਵਗਦੀ ਸੀ ਰਾਵੀ** ਵਿਚਲੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ-ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਗੱਠਜੋੜ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਭੁੱਲਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਚੱਕ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਕੁਲ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਇਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਇਨਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵੰਗਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁴

ਭੁੱਲਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਐਸ਼ੋ-ਆਰਾਮ ਵਾਲੀ ਅਟਾਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਬਾਲਟਰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਝੁੱਗੀਆਂ ਝੋਪੜੀਆਂ ਵੀ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਰਾਹਕ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਰਥਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਾਰੀਰਦਾਰਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮ-ਵਾਸਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਬੰਸ, ਜੋ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਚਚੇਰਾ ਭਰਾ ਹੈ ਗੁਲਾਮ ਚੁਗੱਤੇ ਦੀ ਹੀਰ ਵਰਗੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ 'ਪਿਆਰ ਦੀ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ' ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਚਾਹਵੇ ਉਸਨੂੰ ਬੁਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬ ਰਾਹਕ ਇਸਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਉਠਾ ਸਕਦੇ ਸਨ :

ਭੁੱਲਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਰਾਹਕ, ਦੇਸੀ ਤੇ ਜਾਂਗਲੀ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਵਿਥ ਤੇ ਹੋਰ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੋਰ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਦੇ ਕਪੜੇ, ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ, ਹੋਰ ਸੀ ਤੇ ਕੰਮ ਕਾਰ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਵੀ ਹੋਰ। ਜਿਥੇ ਪੱਕੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਲੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਲੀਆਂ, ਝੁੱਗੀਆਂ ਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਢੋਕਾਂ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਮਿੱਟੀ ਪੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਰਤੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਕੇਵਲ ਭੁੱਲਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਭਰਣ ਲਈ ਸਨ - ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਵੱਖਰੀ ਸੀ।¹⁵

ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਚੱਕ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਰਮਣੀਕ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਇੱਥੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਗਿਰਦ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਦਸ-ਦਸ ਘੰਟੇ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ, ਕੰਦ ਲੰਬਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਲ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰਾ ਸੁਸਤ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਖਿੱਚ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਲੋੜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦੇ ਜਵਾਨ ਦਿਲ ਵਿਚ ਜਿਨਸੀ ਰੁਚੀਆਂ ਮਚਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੇ ਅਵਤਾਰ ਲਾਗੇ-ਲਾਗੇ ਕੁਰਸੀ ਡਾਹ ਕੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਸਤਰੀ ਬਦਨ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਗਿਰਦ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਵਤਾਰ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭਾਵੁਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਆਈ ਚਿੱਠੀ ਅਵਤਾਰ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਕੇ ਉਸਦਾ ਨਿੱਘਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਪਰੰਤੂ, ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਉਸ ਲਈ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ

ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਭੈਣ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਵਤਾਰ ਵੱਲ ਪਿਆਰ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਸ ਉਪਰ ਸ਼੍ਰੇਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਦਾਬਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਬੇਰੁਖੀ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਨੌਕਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਪਿਆਰ ਭਾਵਨਾ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪਨਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਅਵਤਾਰ ਨੂੰ ਭੈਣ ਬਣਨ ਲਈ ਉਕਸਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਉਸਦੇ ਭਰਪੂਰ ਸੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੁਝ ਪੁਰੱਤਾ ਸੀ ਜੋ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਸਧਰਾਏ ਹੋਏ ਸਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਬੁਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸੋਚਦਾ, ਇਹ ਰਸ ਝਲਕਾਦਾ ਸਰੀਰ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਮਿੱਠੀ ਭੈਣ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।¹⁶

ਅਵਤਾਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਭਰਾ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸਦਾ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵੇਲੇ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਟਿਊਟਰ ਸੀ। ਉਹ ਟਿਊਟਰ ਉਸਨੂੰ ਭੈਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਅਵਤਾਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਟਿਊਟਰ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਕੇ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਤਨਖਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸ਼ੱਕੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਕਾਫ਼ੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦੇ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਮਨ ਉਪਰ ਜਾਰੀਰਦਾਰੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਭਰਾ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਅਵਤਾਰ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਭੈਣ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਇਸੇ ਵਿਚੋਂ ਤਸੱਲੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨਾ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਲਈ ਇਹੋ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਵਤਾਰ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਸਾਂ ਭੈਣ ਬਣਨਾ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ :

ਵਗਦੀ ਸੀ ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਜਿਨਸੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਰਾਹੀਂ ਆਰਥਿਕ ਹੀਣਤਾ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਹੀਣਤਾ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਖਾਂਦੀ ਪੀਂਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸ਼੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਨਾਲ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਜਿਨਸੀ ਵਿਚਲਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਭਾਵੁਕ ਦਮਨ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।¹⁸

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਉਲਟ, ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਗ਼ਰੀਬ ਰਾਹਕ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਜਿਸਮਾਨੀ ਖੇਡ ਖੇਡ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖਕੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਰੀਬ ਕੁੜੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਹੱਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਵਤਾਰ ਨੂੰ ਭੈਣ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਲਈ ਲੁਕਾ ਕੇ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਸਫਲਤਾ ਉਸਦੀ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਂਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਲਈ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਭੂਪਵਾਦੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਚੇਤਨ ਮਨ ਤੇ ਪਏ ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਕਾਰ ਉਸਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਕਿ ਉਹ ਗ਼ਰੀਬ ਟਿਊਟਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਭੈਣ ਬਣਨਾ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੋਹਰੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਘਰ ਵਿਚ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਭੋਗਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ; ਦੂਜਾ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਕੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਾਇਤਰੀ ਸਪੀਵਿਕ ਨੇ ਵੀ ਔਰਤ ਦੀ ਦੋਹਰੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸਬਾਲਟਰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਦੋਹਰੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ

ਪ੍ਰਤੀ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਰਾਹੀਂ ਲੋਚਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਲਈ ਪਿਆਰ ਹੈ; ਪ੍ਰੰਤੂ ਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਟੀ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਸਥਿੱਤੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਅਵਤਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਝਗੜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ ਉਲਝਣਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ...ਭੂਪਵਾਦੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੇ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।¹⁸

ਉਹ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਰੋਜ਼ ਉਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸਦੇ ਪਿੰਡ ਜਾਣ ਦੀ ਵੀ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਅਨਉਚਿਤ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਜਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਸ ਦਾ ਮਾਨਸਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੁਪਨੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਭੈਣ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੀ ਚੋਟੀ ਪਰਬਤ ਟੀਸੀ ਤੇ ਨਗਨ ਖਲੋਤੀ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਦਮਕ ਉੱਠੀ... ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਸਦੇ ਜੀ ਵਿਚ ਫੁਰਨਾ ਫੁਰਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੁਸਨ ਦਿਖਾਉਂਦੀ। ਤਾਰੇ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਚੰਦ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੀਦੀ ਜਾਗਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨੇ ਬਾਹਾਂ ਉਲਾਰ ਕੇ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ...ਅਵਤਾਰ ਲਟ ਲਟ ਬਲਦਾ ਤਾਰਾ ਬਣ ਉਤਾਰਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲੱਗੀ... ਅੰਤ ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਦੀ ਗਲਵਕੜੀ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ।”¹⁹ ਅਵਤਾਰ ਦੀਆਂ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਖਾਹਸਾਂ ਸੁਪਨੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਵਤਾਰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹੁਸਨ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਅੱਖ ਖੁਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਤਮ ਗਿਲਾਨੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਭੂਪਵਾਦੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਕੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਹੌਲ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਲਾਹਨਤਾਂ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜਕੜ ਇੰਨੀ ਡੂੰਘੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਜ਼ਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਉਸਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਸਿਰ ਦੁਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਘੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ

ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠਣਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਸਥਿੱਤੀ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਝੀ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਉਸਨੇ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਹੱਥ ਉੱਚਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ, ਉਹਨੂੰ ਮਲਕੇ ਜਿਹੇ ਚੁੰਮਿਆ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਰਸ ਦੇ ਅਗੰਮੀ ਸਾਗਰਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਤਨ ਬਦਨ ਤੇ ਰੂਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਵਿਚ ਡਬੋ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ...ਅਵਤਾਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਸਨ। ...ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਭੁਚਾਲ ਆ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਉਸਦਾ ਅੰਦਰ ਹਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਬਾਹਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੀ।²⁰

ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੌ ਨਾ ਸਕੇ। ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਉਮੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਰਿਹਾ ਹੀ ਨਾ। ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅਵਤਾਰ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਉਪਰ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਦਾਬਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਅਮੀਰੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੱਕ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਹੈਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਵਤਾਰ ਲਈ 'ਹੀਰੋ ਦੀ ਉਡੀਕ' ਨਾਂ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ ਖ੍ਰੀਦਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਰਦੇਸੀ ਯੋਰਪੀਅਨ ਛੈਲ ਸਰੀਰ ਵਾਲੀ ਨਵ ਜੋਬਨਾ ਖਲੋਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਲਈ ਹੁਣ ਅਵਤਾਰ ਲਈ ਚੋਰੀ ਇਸ਼ਕ ਪਾਲਣਾ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ "ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰਤ ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਹੀਂ। ਭੈਣ ਭਰਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹੱਦ ਮੰਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅਵਤਾਰ, ਉਹ ਪਿਆਰ ਜਿਸਨੂੰ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਪਿਆਰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"²¹ ਪਰ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸੰਸਕਾਰ ਉਸਨੂੰ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਹੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭੈਣ ਭਰਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਪਿੱਛੇ ਉਸਦੇ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਾਲੇ ਟਿਊਟਰ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵੀ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮਰਦ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

ਅਵਤਾਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਇਸ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੱਖਣੇਪਣ ਅਤੇ ਇਕੱਲਤਾ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਰਾਵੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਖਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਰਾਵੀ ਦੀਆਂ ਮਾਰੂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਉਸਦੇ ਅੱਗੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਉਸਦੇ ਹੰਝੂ ਆਪਣੇ ਰੁਮਾਲ ਨਾਲ ਪੂੰਝਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਸੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਭੈਣ ਕਿਉਂ ਬਣਾਇਆ। ਪਰ ਉਸਦਾ ਇਹ ਹਮਦਰਦੀ ਵਾਲਾ ਰਵੱਈਆ ਇੱਕ ਪਲ ਲਈ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਆਦਰਸ਼ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਸਾਰ :

ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਵਿਚਲਿਤ ਜਿਨਸੀ ਵਤੀਰਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣਤਾ ਤੇ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਝੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਵਰਗੀ ਅਪੂਰਤੀਆਂ ਦਾ। ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਜਿਨਸੀ ਸੰਕੋਚ ਉਸਦੀ ਉਚ-ਵਰਗੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਚੇਤ ਮਾਨਸਕ ਭੈ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ।²²

ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਭਰਾ ਸਤਵੰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਕਮੀਨਾ, ਕਾਲੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ, ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਅਤੇ ਬਦਚਲਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ, “ਅਵਤਾਰ ਤੂੰ ਇਕ ਸੁਭ ਤੇ ਦਰਿੜ ਚਲਨ ਦੀ ਮਾਲਕ ਮੇਰੀ ਚੰਗੀ ਭੈਣ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਇਸ ਨੀਚ ਆਦਮੀ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਬਚਾ ਕੇ ਰਖੇਗੀ।”²³ ਦੋਹਰੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵਾਲੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਅਵਤਾਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਮਾਜਕ ਬੰਧਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੰਜਿਆਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਿਕਰਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸੀ ਗਈ। ਉਸਨੂੰ ਹਿਸਟੀਰੀਏ ਦੇ ਦੌਰੇ ਪੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ ਫਿਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ

ਲੋਥ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤਰਦੀ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਹਾਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨਾਲ ਸਦਾ ਲਈ ਲਿਪਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਨੀਂਦ ਮਾਤਾ ਦੀ ਸੁਖਾਵੀਂ ਗੋਦ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ, ਅਚੇਤ ਮਨ ਵਿਚ ਲੁਕੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਸਧਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਪਖ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਦੀ ਚਿਮਨੀ ਦੀ ਲੋਅ ਜਗਮਗ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਅਵਤਾਰ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ, ਤਦ ਇਹਨਾਂ ਸੰਜੋਗੀ ਸਤਜੁਗੀ ਪਲਾਂ ਦੀ ਅਮਰ ਅਮਿਟ ਸੀਤਲਤਾ ਉਸਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਵਿਚ ਸਰਸੀ ਹੋਈ ਸੀ।²⁴

ਅਵਤਾਰ ਭਾਵੇਂ ਚੇਤੰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਪਿਆਰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਪਰ ਅਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਔਰਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸਧਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਕ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਤਵੰਤ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਕਟਾਰ ਨਾਲ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚਲੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਲਈ ਪਿਆਰ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਟੀ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਹੇਠ ਦਲੀਦੀਆਂ ਜੁਆਨੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।²⁵

ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਚੱਕ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਨਿਰਾਦਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਰਾਦਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਚਚੇਰਾ ਭਰਾ ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਬਦਨੀਤੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੋਲੋਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਉਸਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਉਸਦੀ ਜਾਨ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਖਿਲਾਫ਼ ਭੜਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਹੜੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਸੀ ਸਭ ਆਪਸ ਵਿਚ ਹੱਸ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਉਦਾਸ ਲੰਮੇ ਪਿਆ ਸੀ :

ਇਹ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਚੱਕ, ਲੋਹੜੀ ਵਾਲੇ ਸੁਭ ਦਿਹਾੜੇ, ਚਹਿਕਾਂ ਤੇ ਹਾਸਿਆਂ ਮੁਸਕਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰਿਆ ਹੋਇਆ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਮਿਉਂਦਾ, ਬਾਰ ਦੇ ਜੰਗਲ ਦਾ ਰਮਣੀਕ ਸੁੰਦਰ, ਮਹਿਲਾਂ ਮਾੜੀਆਂ ਤੇ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਤੇ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਵਾਲਾ ਚੱਕ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਲਈ ਉਜਾੜ ਸੀ, ਬੀਆਬਾਨ, ਵੱਡ ਖਾਣ ਨੂੰ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਇਕੱਲ ਖਾਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।²⁶

ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸਦਾ ਉਹ 'ਭਰਾ' ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਮਝਦਾ, ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਜਦੋਂ ਅਵਤਾਰ ਉਸਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਉਸਦਾ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਤਿੱਖਾ ਆਕਰਮਣ ਸੀ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਮਨਹੂਸ ਸ਼ਕਲ ਅਤੇ 'ਨੌਕਰ ਕੀ ਅਤੇ ਨਖਰਾ ਕੀ' ਵਰਗੇ ਨਿਰਾਦਰ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਆਮ ਸੁਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਚੇਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਆਕਰਮਣ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕੀੜੇ ਮਕੋੜੇ ਨੂੰ ਜਲੀਲ ਸਮਝ ਕੇ ਬੂਟ ਦੀ ਨੌਕ ਨਾਲ ਮਿਧ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।²⁷ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਦਿਲ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਇੰਨਾ ਦਾਬਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਕਹਿ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਚੱਕ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਝਗੜਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੈਸੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਟਿਊਟਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਯਾਦ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਆਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਈ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਦਾ ਇੰਨ੍ਹਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਵਗਣ ਲੱਗੇ। ਉਸਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗ਼ਰੀਬ ਦਾ ਪੁੱਤ ਸੀ ਤੇ ਪੇਟ ਦੀ ਖਾਤਰ ਹੰਕਾਰਿਆ ਹੋਇਆਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਪੇਟ ਦੀ ਭੁੱਖ ਕਰਕੇ ਹੀ ਏਨਾ ਅਪਮਾਨ ਸਹਿਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਭ ਸਰਦਾਰ ਇਕ ਵਿਆਹ ਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਐਮ.ਏ. ਪਾਸ ਸੂਟਡ ਬੂਟਡ ਟਿਊਟਰ ਨੂੰ ਸਰਵੰਟ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਮਾਲਟੇ ਵੰਡੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ

ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਬਦਲਾ ਲਊ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਹਾਂ ਸਰਵੰਟ ਕਲਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਲਟੇ ਦਿਓ, ਮਾਟਰ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਧ ਦਿਓ।” ਸਰਵੰਟ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਦੇਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਅਤੇ ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਦੇ ਕਾਟਵੇਂ ਮਖੌਲਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਬੇਬੱਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋ ਰਹੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰਕੇ ਬੱਸ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀ ਬੇਬਸੀ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਚੱਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨੌਕਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਵਰਗਾ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮੁੰਡਾ ਉਸਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਕਰਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਜਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਉਸਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਯਾਦ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਭੁੱਖੇ ਪੇਟ ਖੁੱਸੇ ਬੂਟ ਘਸੀਟਦਾ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਮਾਰਿਆ ਫਿਰਦਾ ਸੀ।
...ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਦ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗਲੀ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਰੂਹ ਕੰਬ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।²⁸

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਗੱਠਜੋੜ ਵਾਲੇ ਇਸ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀਆਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵਰਗੇ ਐਮ.ਏ. ਪਾਸ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਵਰਗੇ ਜਾਹਿਲ ਅਤੇ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ ਰਾਖਵੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਉੱਚ ਵਰਗ ਪੱਖੀ ਨੀਤੀ ਕਰਕੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਰੁਤਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਵਰਗੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠ ਬੋਲ ਕੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਲਈ ਬੇਕਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੇਵਲ ਪੇਟ ਦੀ ਭੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭਾਵੁਕ ਅਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਅਸਹਿ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਮਰਜੋਤ ਸੇਖੋਂ ਅਨੁਸਾਰ :

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਿਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਕ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਿਤਨਾ ਹੋਛਾ ਕਮੀਨਾ, ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਤੇ ਝੂਠਾ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੇਣੀ ਬਧ ਸਮਾਜ ਉਤੇ ਇਹ ਕਠੋਰ ਵਿਅੰਗ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਸਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪਤਨ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।²⁹

ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਬੇਕਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ, ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਨਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਚੱਕ ਵਿਚ ਹੋਈ ਦੁਰਗਤੀ ਉਸ ਵਿਚ ਮਾਨਸਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਕ ਹੀਣਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੇ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਅਤੇ ਬੇਈਮਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਸਤਵੰਤ ਨੂੰ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਚੱਕ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਵਤਾਰ ਲਈ ਆਪਣੀ ਚਾਹਤ ਅਤੇ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਡਰ ਕਰਕੇ ਚੱਕ ਛੱਡ ਕੇ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਸਤਵੰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਇਸ ਹਰਕਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਤਵੰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਸਿਰਤਾਜ ਪੱਛਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸੋਚਦੇ ਹਨ। ਸਤਵੰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਉਹ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਵੀ ਦੇਣਗੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਸ ਗ਼ਰੀਬ ਟਿਊਟਰ ਬਾਰੇ, ਜਿਸਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਘਰ ਘਾਟ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਚੱਕ ਵਿਚ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਬੜੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਪਰਦਾ ਪਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕੋਈ ਵੀ ਗੁਨਾਹ ਕਰਕੇ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਛੁਪਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਗ਼ਰੀਬ ਦੀ ਕੋਈ ਪੁੱਛ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਅਵਤਾਰ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਆਸ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਜਸਜੀਤ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪਿਆਰ ਵਾਲੀ ਆਸ ਇੱਥੋਂ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਸਜੀਤ ਦਾ ਪਿਤਾ ਜੋ ਕਿ ਅਮੀਰ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਪਣੀ ਹੈਸੀਅਤ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਕਰਕੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬੀ ਕਰਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਨਿਰਾਦਰ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਮਾਯੂਸੀ, ਅਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਹੀ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਰਹੇ ਸਨ।

ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਦੇ ਨਾਲ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਚਚੇਰਾ ਭਰਾ ਰਾਜਬੰਸ ਵੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦਾ ਧਮਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਬੰਸ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਭੁੱਲਰ' ਜੱਟ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਖਿਲਾਫ਼ ਭੜਕਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਰਾਹਕ ਗੁਲਾਮ ਚੋਗੱਤੇ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਫੁਸਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ

ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਗੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੂਚਤ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਇਹ ਲੋਕ ਬੜੇ ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਗੂਹੜਾ ਯਾਰਾਨਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਓਪਰਾ ਆਦਮੀ ਹਾਂ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਉਘ ਸੁਘ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੇਗੀ।³⁰

ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਉੱਤੇ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਗਲੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਬੰਸ ਵੱਲੋਂ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦ 'ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੀ ਆਖਰ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਨੌਕਰ ਹੋ' ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਜੋਸ਼ ਮੱਠਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਬੰਸ ਦੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਸ਼ਬਦ ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। 'ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਰੋਸ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਨੌਕਰ ! ਨੌਕਰ ਮਾਲਕ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਕਰੇ ? ਉਸਨੂੰ ਸੋਚ ਆਈ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ 50 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਦਾ ਨੌਕਰ ਹੈ। ਨੌਕਰ ਹੋ ਕੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਲਕਿਆਣੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦੀ ਖੇਡ ਰਚਾਈ, ਇਹ ਵੀ ਅਨਰਥ। ਨੌਕਰ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨੇ ਮਾਲਕ ਜਗਪਾਲ ਉਰਫ਼ ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਗੰਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਪੂਰੀ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਵੀ ਜ਼ੁਲਮ। ਨੌਕਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਲਕ ਸਤਵੰਤ ਨੂੰ ਭਰਾ ਸਮਝਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਸਿਆ, ਇਹ ਵੀ ਪਾਪ। ਨੌਕਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ ਦੀ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਛੋਕਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ, ਕਿਡੀ ਭੁੱਲ ਸੀ ਇਹ ਉਸਦੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਰੰਗੀ ਰਾਮ, ਸਤਵੰਤ, ਰਾਜਬੰਸ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰ ਆਦਿ ਸਭ ਦਾ ਨੌਕਰ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਹਾਲੇ ਮਿਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਸੀ। ਨੌਕਰੀ ਕੀ ਅਤੇ ਨਖਰਾ ਕੀ।³¹

ਪ੍ਰੀਤਮ ਬਸਤੀਵਾਦੀ-ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਗੱਠਜੋੜ ਵਾਲੀ ਦਮਨਕਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ, ਇੱਛਾਵਾਨ ਪਰ ਧਨਹੀਣ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਵਿਹੂਣੀ ਗਰੀਬ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਕਠੋਰ ਵਿਅੰਗ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਨੈਤਿਕ ਪਤਨ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਐਮ.ਏ. ਪਾਸ ਹੁੰਦਾ

ਹੋਇਆ ਵੀ ਦਰ-ਦਰ ਦੀਆਂ ਠੋਕਰਾਂ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਪੇਟ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਤਾਸ਼ੁਦਿਕ ਮੌਤ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਗੱਠਜੋੜ ਵਾਲੀ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜੇ ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਪਣੀਆਂ ਦੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

- - - - -

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਵਗਦੀ ਸੀ ਰਾਵੀ, ਪੰਨਾ 7.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 10.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 34-35.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 27.
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 34.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 30.
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 32.
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 37.
9. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 43-44.
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 50.
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 65.
12. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 70-71.
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 79.
14. ਟੀ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ, “ਵਗਦੀ ਸੀ ਰਾਵੀ - ਇਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ”, ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਚਾਰ, ਪੰਨਾ 179.
15. ਫਿਰ ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 80-81.
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 105.
17. ਹਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਦਾ ਵਿਗਠਨ, ਪੰਨਾ 38.
18. ਟੀ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ, “ਵਗਦੀ ਸੀ ਰਾਵੀ - ਇਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ”, ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਚਾਰ, ਪੰਨੇ 173-174.
19. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਵਗਦੀ ਸੀ ਰਾਵੀ, ਪੰਨਾ 137.
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 143.
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 170.
22. ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਪੰਨਾ 177.

23. **ਫਿਰ ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 190.
24. **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 194.
25. ਟੀ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ, “ਵਗਦੀ ਸੀ ਰਾਵੀ - ਇਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ”, ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਚਾਰ,
ਪੰਨਾ 183.
26. **ਫਿਰ ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 147.
27. **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 151.
28. **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 210.
29. ਅਮਰਜੋਤ ਸੇਖੋਂ, **ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ**, ਪੰਨਾ 174.
30. **ਫਿਰ ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 257.
31. **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 262.

- - - - -